

Johannes Tornaeuksen *Manuale Lapponicum* murrepohjasta ja vaikutuksesta ruotsinlapin kirjakielen myöhempään kehitykseen

Vuonna 1648 ilmestynyttä lähes tuhatsivuista *Manuale Lapponicumia* voidaan sekä ilmestymisajankohtansa että laajuutensa perusteella pitää 1600-luvun saamenkielisen kirjallisuuden huomattavimpana saavutuksena. Ennen tätä teosta oli saameksi painettuna ilmestynyt vain joitakin aapisen, messukirjan ja katekismuksen yritelmiä, jotka osoittavat pikemmin tekijöittensä saamen kielen taitamattomuutta kuin kielitaitoa. Vaatimattomiksi jäivät myös vuosisadan loppupuolella ilmestyneet painotuotteet, poikkeuksena tosin v. 1669 ilmestynyt Olaus Stephani Graanin kääntämä *Manuale Lapponicum [minus]*, joka kuitenkin on edeltäjäänsä suppeampi (alle 400 s.). (Qvigstad 1899, 12; Qvigstad–Wiklund 1899, 9–23; Wiklund 1922).

Johannes Tornaeuksen (n. 1605–1681) elämän varhaisvaiheista on tietoa niukasti. Sukunimen Tornaeus perusteella oletetaan, että hän oli Tornion seudulta kotoisin. Hanna Lidbergin mukaan Tornaeus saattoi olla talonpoikaista, porvarillista tai jopa papillista syntyperää. Tornaeus aloitti opintonsa Uppsalan yliopistossa v. 1625, suoritti itämaisten kielten tutkinnon v. 1629 ja sai maisterin arvon 1632. Vuonna 1639 Tornaeus nimitettiin Alatornion kirkkoherraksi, ja tässä tehtävässä hän toimi kuolemaansa asti. Nimityksen perusteluissa todetaan Tornaeuksen suomen kielen taito. Viranhoitoon kuului myös huolehtiminen Tornion Lapin saamelaisväestön opetuksesta ja muiden kirkollisten palvelusten tuottamisesta heille. (Qvigstad 1933, 336–337; Lidberg 2002, 12, 15–16.)

Vuonna 1643 Tornaeus sai tehtäväkseen kääntää saameksi Ruotsissa käytössä olleen kirkkokäsikirjan *Manuale Sveticum*. Miksi tehtävä annettiin juuri Tornaeukselle, ei ole tarkemmin tiedossa. Tehtävästä suoriutumista auttoi joka tapauksessa hänen korkea oppineisuutensa ja monien kielten tuntemuksensa. Missä määrin Tornaeus jo ennen käännoistyöhön ryhtymistä oli ehtinyt perehtyä myös saamen kieleen, on epäselvää. J. Qvigstadin mukaan Tornaeus ”hatte als pfarrer in Torneå seit 1640 den lappischen dialekt in Torne-lappmark studiert” (1899, 12) ja ”war sowohl der lappischen als der finnischen Sprache kundig” (1933, 336). Mihin lähteisiin Qvigstad käsityksensä Tornaeuksen saamen kielen taidosta perustaa, ei käy hänen esityksestään ilmi. Knut Bergsland (1984: B 10) ja Hanna Lidberg (2002, 29) viittaavat sitä vastoin *Manualen* esipuheeseen, jossa Tornaeus kirjoittaa omasta saamen kielen taidostaan seuraavasti:

Och ändoch iagh vthi all ödmiukheet kunde migh här före excusera; enkanerligen och förnembliqst therföre / at det Lappiske Språket war migh aldeles obekänt och fremmande / der vthi iagh / såsom en nyskommen til Embetet / migh tiförende intet hade öfwat: Så hafwer iag doch lijkwäl i vnderdånig respect och hörsamt följe aff then Konglige och nådige befallning som migh owärdig war tilkommen / mehra i acht tagit min skyldigheet här vti / än considererat min oförfarenheet och Materiens widlöfftigheet / befinnandes ther brede widh / migh wara widh then ålder at iagh än tå kunde lära andra och flere språk.

Toimeksiintoon kuului, että käännöksen tuli olla kieltä, jota valtakunnan kaikki saamelaiset voisivat ymmärtää (Qvigstad 1933, 337; Korhonen 1981, 54; Lidberg 2002, 29). Voidakseen suoriutua tehtävästä Tornaeus kutsui luokseen kielen taitajia eri puolilta Ruotsin Lappia. Teoksen esipuheessa Tornaeus itse kertoo asiasta näin:

Jämte observerandes och i acht tagandes the varietetes vthi Dialecterne och then åtskilligheet som i thet Lappiske Språket finnes: Efter som iagh ther til hafwer brukat migh til vnderrättelse the förnämste Tälkar vthur Lapmarkerne / så at förmodeligen alla skola kunna thenne versionen förstå / the ther eliest äre rätt förfarne vthi thet Lappiske Tungomålet / eller sedermehra komma til thette Manualis öfning och bruk.

*Manuale Lapponicum*in murrepohjasta Qvigstad toteaa omana käsityksenään jo v. 1899 (s. 13), että teos edustaa sanastollisesti ensisijaisesti tornionsaamea, mutta myös eteläisempiä murteita on otettu huomioon; kieliopillisten päätteiden osalta käännös horjuu eri murteiden välillä. Myöhemmässä artikkelissaan Qvigstad (1933, 337) täsmentää Tornaeuksen perustavan käännöksensä sekä sanastollisesti että muoto-opillisesti lähinnä Tornionlaakson (Jukkasjärven ja Enontekiön) murteisiin, ”die ihm wohl am besten bekannt waren”, joskin mukana on myös runsaasti Piitimen Lapista peräisin olevia sanoja ja muotoja.

Morfologista horjuntaa Qvigstad (1933, 342) havainnollistaa mm. taulukolla, johon on koottu kaikki yksikön ja monikon sijamuotojen päättevariantit, mutta hän ei ilmoita, mistä murteesta mikin variantti on peräisin. Mikko Korhonen (1981, 54) täsmentää Qvigstadin esitystä seuraavasti:

Murteiden sulattaminen ei kuitenkaan ollut erityisen johdonmukaista. Niinpä samalla rivillä voi esiintyä kahden eri murteen muotoja. Esim. sg. inessiivin päätteinä on milloin eteläinen *-sne*, *-sn*, milloin piitimen-luulajan-tornionlappalainen *-n*, milloin nykyruijanlapille ominainen elatiivin päätteiden kaltainen *-st* tai *-s*.

Yleisen käsityksen mukaan Tornaeuksen aloittama kirjakielen kehityslinja katkesi ja *Manualen* vaikutus seuraavalla vuosisadalla syntyneeseen ruotsinlappin kirjakieleen oli vähäinen tai suorastaan olematon. Vaikka myös 1700-luvun kirjakielen perustajan Petrus Fiellströmin tavoitteena oli kaikille Ruotsin val-

takunnan saamelaisille soveltuvan kirjakielen luominen, hänen valitsemansa keinot olivat toiset. Paitsi että Fiellström jätti Tornion Lapissa puhutut murteet vähimmälle huomiolle ja perusti kirjakielen lähinnä Uumajan Lapissa puhuttuihin kielimuotoihin, hän ei Tornaeuksen tapaan käyttänyt eri murteiden aineksia sekaisin vaan pyrki johdonmukaisesti käyttämään muotoja, jotka olivat mahdollisimman monelle murteelle yhteisiä. (Qvigstad–Wiklund 1899, 26; Korhonen 1981, 54–55; Sköld 1986, 17–22; Larsson 1997, 103–104; Lidberg 2002, 36–38.)

Tornaeuksen kirjakielen suhde ”tornionsaameen” ja Fiellströmin kirja-kielen suhde ”uumajansaameen” samoin kuin näiden kahden kirjakielen suhde toisiinsa lienee tuskin niin yksioikoinen kuin edellä on esitetty. Kysymykseen nivoutuu lisäksi näiden kahden kirjakielen suhde alussa mainitun Graanin *Manualen* kieleen. Tämä ajallisesti näiden kahden väliin sijoittuva teksti edustaa murrepohjaltaan ”puhdasta” uumajansaamea (Qvigstad 1947, 37) ja noudattelee joidenkin ortografisten ratkaisujensa osalta Torneausta edeltävää traditiota (suhusibilantin ja -affrikaattojen merkkinä *hi, ki, gi*; ks. Bergsland 1982, 11; Sköld 1986, 19–20). Kielimuotojen keskinäistä vertailua helpottaa se, että olemassa olevat tekstit ovat suurelta osin käännöksiä samoista (ruotsinkielisistä¹) alkuteksteistä. Seuraava katkelma on peräisin sekä Tornaeuksen ja Graanin *Manualeen* että Fiellströmin v. 1744 julkaisemaan virsikirjaan (= S 18; Qvigstad–Wiklund 1899, 28–29) sisältyvästä evankeliumikirjasta (2. kolminaisuuden jälkeinen sunnuntai, Luuk. 14:16–24):

a) Tornaeus 1648, s. 105:

TAn aiken ruoduti JESus tan muoto: Ahte älmai leij karwim ahte stuorra Äckedes-malas / ia kätzoi ednak. Ja vlkos-saddi suun swaines tan päddon cosse Äckedes-malas kalkai årrod / ätte sodn kalkai sarnod tait cuti kätzotom leijn / potet iuht caick lie tale karwes. Ja sij alkin caick pietteted sijes. Tatte wuostes iätti suini: Modn lem ästam ahte Ednam-kaarde / ia modn kalka mannad vlkos ia wuoidned tam / modn råckolam tuun / iätte muun aian. Ja tat mubbe iätti: Modn lem ästam witte paar wuoxit / ia modn kalka watzed erit ia kietzeled tait / modn råckolam tuun / iätte muun aian. Ja colmat iätti: Modn lem Nissun waldam / ia tamtied ijm modn matta poted. Ja swaines maatzi / ia sarnoi suun HErrai caick tait wast. Tie wischastui Isedd / ia iätti suun swainesi: Watze warg vlkos palgkai ia luoddoi all Stadisn / ia tait waiwaisit ia puotzeit / lickoit ja zialmetemit puhte tiäk sise. Ja swaines iätti: HERRa modn lem nauht tackam kåht todn lie kätzom / ia tasne lie wiela tale saie. Tie iätti HERRa swainesi: Watze vlkos keinoi all ja kardit / ia naggi sijn tiäk sise-poted / tantied ätte muun kåte kalka tiewos årrod. Juhte modn iättam tijes: Ätt ij ahtek taist älmaist cuti kätzotom leijn / kalka muossated muun Äckedes-malas.

1. Ainakin Tornaeus on teoksensa esipuheen mukaan käyttänyt myös muunkielisiä tekstejä (Qvigstad 1933, 337). Luonnolliselta tuntuu, että näiden joukossa on ollut v. 1642 suomenkielinen Raamattu. – Graanin ja Fiellströmin käännökset eivät perustu *Manuale Svecicumii*n vaan myöhempiin evankeliumikirjan laitoksiin (Qvigstad–Wiklund 1899, 23, 28).

b) Graan 1669, s. 119:

THan Aiken jettii JESUS tam hiettedemem / acht almai iuek leii karwim stuerre äcketes malasam / ja kâggâi ienge kugidh. Ja saddi ieges swainesidh dan hawen kâsze äcketz malas kalka hieddedh / iucht sarnudh kalge siies iuedh kâggatowedh kalge / pâttedh / kaick tiun leh karwa. Tie algin iegebsa pettemas. Thet wuestes iettii sudnin: Mon lem âhstam ädnamen rutem / mon kalgum wuolgedh wâinemas tam mon ruckulam tudnum / iette muu aianemem. Ja tat mubbe iettii: Mon lem âhstam wiite paar wuoxait / mon wuolgedh kalgum kietteladdeman siiem / mon ruckulam / iette muu aianemem. Ja kâlmad jettii: Mon lem kalgum waldam / tan tie ähm matte pâtedh. Ja swainese watzsin / ja sarnun Herras wast kaik tait. Tie Herra witzhiastui ja iettii jeges swainesas: Wadze waste hurresucht palgai ja kieinâi nill / tait waiwesid ja puotzseieid / linkuit ja gielmetemit kugge dass siis. Ja swaines jettii: Herra / mon lem tackem nimpt kucht todn raiiem / ja tasne lie wiele seiie. Tie jettii Herra swaiinesas: Wadze kieinâi ja laddi quâik / nagge siiem dasz pâtemas uggus muu kââte tieuus hiedet. Mon jettam tiies: Tadh almah jue kâggatum leiien / ädh kâseken kalg äggudh tâbded muu äckedes male mâsist.

c) Fiellström 1744, s. 150:

Dan aiken hâlai JEsus dab muotolaseb: akt almagie dakkai akt stuore ekkedes mallaseb, ja kottjoi mâddit ja ulkos saddi swainesebs ekkedes-mallasen podden, jätteman daite, jukko lijen kottjotowum: bätet, jutte kaik le dale garwes. Ja sije algin kaikeh swikkestet (meddatallat). Dat wuostes jätti sunji: Mon leb âstam akt bâldob (Åkerreb), ja darbahab ulkoswadset ja gätjet so. Mon rokkolab, sardno ajanemam. Ja akt ätja jätti: mon leb âstam wita par wuoksait ja mon mannab erit gättjeladdet sijeb: mon rokkolab to, sardno ajanemam. Ja akt ätja jätti: Mon leb waldam akkab, ja dantiet ib matte bätet. Ja swaines bâti ruoptot, ja sardnoi herrasis daite: Die mârato[r]wi kâte bonda ja jätti swainasis: wadse warga ulkos staden gatoi (keinodagai) ja balgai nala, ja daite waiwasit (fattogit), buetsesit, linkoit (skirbmasit) ja tjalmetemit buokte dek sis. Ja swaines jätti: Mon leb dakkam go todn kottjoi, ja daasne le anje saje, ja HERra jätti swainesit: wadse ulkos käinoit ja gardit, ja nagge sijeb sis-bätet, wai mo kâte diewes sjaddali. Jutte mon jättab tiji: jutte i guttek daiste âlmaist, jukko kottjotowum lijen galka smaket mo ekkedes mallaseb.

Eroavaisuuksistaan huolimatta kaikki kolme käännöstä muistuttavat siinä määrin toisiaan, että ne eivät voi olla toisistaan riippumattomia. Lidbergin oletus, että Fiellström ei olisi omaa käännöstään laatiessaan hyödyntänyt Tornaeuksen teosta, on jo a priori epäuskottava, eikä käännösten vertailu tue tätä oletusta. Päinvastoin on ilmeistä, että Fiellström on käyttänyt oman käännöksensä poh-

jana sekä Tornaueksen että Graanin tekstiä. Yhtä ilmeistä on, että myös Graanilla on ollut Tornaueksen teksti käytettävissään – olkoonkin, että se on vasta perusteellisen muokkauksen jälkeen vastannut Graanin omaa uumajansaamelaisista kielitajua.

Kuten edellä olevista lyhyistä näytteistäkin voi havaita, Fiellströmin käännös on yleisilmeeltään lähempänä Tornaueksen kuin Graanin versiota. Silmiinpistävän ero Fiellströmin ja Tornaueksen kielessä on yksikön akkusatiivin muodossa, joka Fiellströmillä on *b*-päätteinen (Graanilla *m*-päätteinen) ja Tornaueksella päätteetön. Juuri tämä taajaan esiintyvä piirre antaa Tornaueksen kielelle ”tornionsaamelaisen” leiman. Koska Tornaueus jättää myös astevaihtelun ja muut vartalonsisäiset morfofonologiset vaihtelut merkitsemättä, yksikön akkusatiivi on Tornaueksella (kirjoitettuna) aina samanlainen kuin yksikön nominatiivi (vrt. *malas*, *nissun* yllä olevassa näytteessä).

Niissä murteissa, joita nykyisin nimitetään tornionsaameksi, sanojen *mális* ja *nisu* ~ *nisson* yksikön genetiivi- ja akkusatiivimuodot ovat tyyppiä *mállása*, *nissona*, kun taas *mállás*, *nisson* -tyyppiset konsonanttiloppuiset genetiivi-akkusatiivimuodot ovat ominaisia itäiselle pohjoissaamelle sekä itäsaamelaisille kielille. Päältä katsoen Tornaueksen akkusatiivimuodot eivät siten ole yhteneväisiä Jukkasjärvellä tai Enontekiöllä puhutun saamen kielen kanssa, mutta kylläkin Utsjoella, Inarissa ja oletettavasti myös sittemmin sammuneissa Kemin Lapissa puhutuissa murteissa. Sinänsä on aivan mahdollista, että Tornaueksen akkusatiivimuodot ovat peräisin vaikkapa juuri Utsjoen² murteesta, mutta muotojen syvällisempi analyysi osoittaa, että asia ei ole aivan näin yksioikoinen. Itä- ja pohjoissaamessa (tornionsaame mukaan lukien) yksikön akkusatiivimuoto on aina samannäköinen kuin yksikön genetiivi. Luulajansaamessa ja siitä etelään sijat eroavat toisistaan siten, että yksikön akkusatiivi on aina päätteellinen (*-m*, *-b*, *-w*) kun taas genetiivi on joko *n*-päätteinen (etelä- ja uumajansaame) tai päätteetön (mutta vokaaliloppuinen; piitimen- ja luulajansaame). Tornaueksella yksikön genetiivimuodot ovat jompaakumpaa edellä mainittua tyyppiä. Sanan *Jubmel* ’Jumala’ genetiivimuoto kuuluu siis *Jubmelen* tai *Jubmele* mutta ei nominatiivin ja akkusatiivin tapaan *Jubmel*. Tornaueksen systeemi yks. nom. = yks. akk. ≠ yks. gen. ei ole sen enempää tornionsaamen (yks. nom. ≠ yks. akk. = yks. gen.), itäsaamen (yks. nom. = yks. akk. = yks. gen.) kuin luulajansaamenkaan (yks. nom. ≠ yks. akk. ≠ yks. gen.) mukainen.³

Yksikön inessiivimuotojen kirjavuudesta edellä oleva Korhosen sitaatti antaa ainakin evankeliumikirjan osalta liioitellun kuvan. Sieltä silmiini ei ole

2. Myös Utsjoki kuului tuohon aikaan Tornion Lappiin. Tornaueksen ”työryhmässä” lienee ollut yksi tai useampi edustaja myös Kemin Lapista, joten konsonanttiloppuiset akkusatiivimuodot voivat periaatteessa olla peräisin myös sieltä, vrt. Bergsland 1982, 11–12.

3. Tämä sääntö ei tosin ole aivan poikkeukseton: *Jubmel wuosta* ’Jumalaa vastaan’ (s. 185), mutta myös *iuhte sij kalka Jubmelen wuoidned* ’sillä he tulevat näkemään Jumalan’ (s. 209), *tođn jocko ... tuun Pardnen JEsusen Christusen ... Reidnoheit ... paarotam liek* ’sinä joka sinun pojan Jeesuksen Kristuksen paimenille ilmoittanut olet’ (s. 17), *liek wadtam mijes ámen tuun Pardnat JEsusen Christusen* ’olet antanut meille omaksi sinun poikasi Jeesuksen Kristuksen’ (s. 184), *Ewodian warotam modn ja Syntichen warotam modn* (s. 155) ’Euodiaa minä kehotan ja Syntykeä minä kehotan’.

sattunut ainuttakaan kiistatonta esimerkkiä sen enempää *n*-inessiivistä kuin *st*-inessiivistäkään täysiparadigmaisen substantiivin sijana. Useimmat *st*-päätteiset paikallissijamuodot ovat funktioltaan selvästi elatiiveja, mutta joukossa on myös tapauksia, joissa nykysuomalainen kielitaju odottaisi elatiivin sijasta pikemmin inessiiviä; *n*-päätteiset muodot ovat puolestaan tulkittavissa lokaalisessa funktiossa oleviksi genetiiveiksi tai essiiveiksi. Poikkeuksellisia ovat sanamuodot, joissa Tornaueksella esiintyy inessiivin päätteellä *-s*. Tämä pätevariantti näyttäisi keskittyvän erisnimiin (henkilön- ja paikannimiin): *Jesuses Christuses*, *Jerusalemis* (s. 95), *Canas Galileas* (s. 30). Viimeksi mainitussa kohdassa on myös Graanilla *Cana Galileas* (lisäksi *Judæ Landis* s. 16). Variantilla tuskin on mitään tekemistä pohjoissaamessa nykyisin valtaedustuksena olevan lokatiivin päätteellä *-s* kanssa, joka kaikkesta päättäen on myöhemmän kehityksen tulosta. Yleistäen voidaan sanoa, että Tornaueksella on käytössään myöhemmästä ruotsinlapin kirjakielestä ja nykyeteläsaamesta tuttu paikallissijasysteemi, jossa inessiivin päätteellä on *-sn* ja elatiivin päätteellä *-st*.

Samoin kuin *s*-inessiivit myös *n*-akkusatiivit esiintyvät tyypillisesti erisnimissä eli saamen kannalta vierassanoissa. Näille muodoille on yhteistä myös se, että niissä esiintyvät poikkeukselliset päätteet ovat samoja kuin suomen kielessä. Kolmas näihin rinnastuva poikkeuksellinen taivutuspäätte on paikoin kansojen tms. nimissä esiintyvä monikon nominatiivin *-t* (normaalisti monikon nominatiivi on Tornaueksella *g*-päätteinen tai päätteetön). Todennäköisimmin kaikki kolme piirrettä selittyvätkin tavalla tai toisella suomen kielen vaikutukseksi. Osaksi ne voivat olla peräisin suoraan niistä suomenkielisistä teksteistä⁴, joita Tornaueus työryhmineen ilmeisesti on käyttänyt, osaksi kenties jonkinlaisesta pappien ja saamelaiten keskenään käyttämästä suomen ja saamen sekakielestä, joka kuvastuu myös Tornaueusta varhaisemmista saamenkielisistä painotuotteista. (Vrt. Wiklund 1922, 25–27.)

Yllä olevien tekstinkatkelmien sanastollista läheisyyttä havainnollistaa osaltaan taulukko 1. Kuten taulukosta käy ilmi, tekstiin a (Tornaueus) sisältyy 87 eri lekseemiä, joista 55 esiintyy myös teksteissä b (Graan) ja c (Fiellström); lekseemeistä 8 ei esiinny kummassakaan vertailtavassa tekstissä ja loput 24 lekseemiä esiintyvät jommassakummassa niistä. Kahdeksan Tornaueuksen sanaa, jotka eivät sisälly kahteen myöhempään saman katkelman käännökseen, ovat *ruoduted* 'puhua', *muossated* 'maistaa', *isedd* 'isäntä', *maatzed* 'palata', *nauht* 'näin, siten', *nissun* 'vaimo, nainen', *ätte* 'että', *årrod* 'olla'. Kahta ensimmäistä lukuun ottamatta sanat esiintyvät myös Lindahlin ja Öhrlingin ruotsinlapin

4. Ainakin seuraavassa katkelmassa sekä *s*-inessiivit että *t*-nominatiivit vastaavat tarkalleen v. 1642 suomenkielisen Raamatun asuja. Tornaueus s. 91: *Kähte cuullam [!] mij nabo / ähte färnacuttig sijest ruodu / mijen kielain / cosne mij riegadam lem. Parthit ia Medit / ja Elamitit / ia tag cuti wieson Mesopotamiasn / ia Jvdeas / ia Cappadocias / Pontos ia Asiasn / Phrygias ia Pamphiliat / Egyptisn ia tadne Lybian Edname kätzesn paldesn Cyrenen / ja tag Quosseg Romist / Judeg ia tag Ådo-Jvdeg / Cretit ja Arabit* / Vrt. Biblia 1642: *Ja cuinga me cukin cuulemma heidän puhuvan meidän kielilläm / josa me syndynet olemma? Parthit ja Medit ja Elamitit / ja Mesopotamian asuwaiset / ja Judeas / ja Cappadocias / Pontos ia Asias. Phrygias ja Pamphiliat / Egyptis ja Lybian maan rajoilla / liki Kyreni / ja muucalaiset Romista / Judalaiset ja vdet Judalaiset / Cretit ja Arabit.*

sanakirjassa (1780: *isset, matset, naute, nisu, atte, orrot*), ja näistä muut paitsi *isset*, joka sanakirjatietojen valossa puuttuu etelä- ja uumajansaamesta, esiintyvät kautta koko länsisaamelaiskielten eteläsaamesta pohjoissaameen. Verbiä *ruoduted* 'puhua' (ja samaan sanueeseen kuuluvia sanoja *ruodud* id., *ruodu* 'puhe') ei tunneta mistään nykyisestä saamelaiskielestä. Verbi *muossated* 'maistaa' tunnetaan nykyisin vain pohjois- ja luulajansaamesta, mutta samaa sanuetta näyttää olevan Graanin katkelmassa esiintyvä substantiivi [*tåbded* ...] *måsist* (mon. elat.).

a	8 / 87	Taulukko 1. Esimerkinä olevien
b	16 / 85	tekstinkatkelmien sanastollisia
c	21 / 90	eroja ja yhtäläisyyksiä kuvastavia
abc	55	lukuja (tarkempi selitys tekstissä).
ab	12	
ac	12	
bc	2	

Yhden lyhyen katkelman perusteella ei tietysti voi päätellä vertailtavien tekstien todellisista sanastollisista eroista vielä mitään. Ainakin *orrot* on tavallinen sana sekä Graanilla että Fiellstömillä, ja *matset* esiintyy toisessa kohdin sekä Tornaueksella (s. 159) että Graanilla (s. 180), *nisu* vastaavasti sekä Tornaueksella (s. 30) että Fiellströmillä (s. 48). Evankeliumikirjan käännösten todellinen vertailu edellyttäisi, että käytössä olisi niistä jokaisen täydellinen sanasto. Vasta tällöin voisimme vastata kysymyksiin, missä määrin käännökset sanastoltaan eroavat toisistaan ja miten sanastoerot kuvastavat käännösten erilaista murrepohjaa. Muun muassa edellä mainittuja kysymyksiä silmällä pitäen olen ensimmäisenä sanastanut Tornaueksen evankeliumikirjan. Alustavien laskelmieni mukaan teoksessa esiintyvät lekseemit edustavat n. 880:tä sanuetta.⁵ Sanueista n. 580 esiintyy nykyisin kaikissa länsisaamelaisissa kirjakielissä.⁶ Sanueista n. 60 ei esiinny nykyisin yhdessäkään länsisaamelaisessa kirjakielessä ja loput n. 240 sanavartaloa esiintyvät yhdessä tai kahdessa niistä.

Niistä n. 60:stä Tornaueksella esiintyvistä sanavartalosta, jotka eivät esiinny yhdessäkään nykyisessä länsisaamelaisessa kirjakielessä, n. 20 esiintyy joko Lindahlin ja Öhrlingin ruotsinlapin sanakirjassa (1780) tai puheena olevissa kahdessa muussa evankeliumikirjan käännöksessä (Graan ja Fiellström)

5. Samaa sanueeseen kuuluvat lekseemit, joilla on yhteinen (usein itsenäisenä kantasana esiintyvä) vartalomorfeemi. Lekseemien määrää en ole yrittänyt laskea mm. siitä syystä, että johdoksen ja taivutusmuodon raja ei ole yksiselitteinen. Tornaueksen epätarkan kirjoitustavan vuoksi ei johdinainesten (ja siten lekseemien) identifiointi kaikissa tapauksissa ole mahdollista. – Täysin ongelmaton ei ole aina vartalomorfeemienkaan (ja siten sanueiden) identifioiminen. Tässä ja alempana esitetyt lukumäärät ovat sen vuoksi lähimpään kymmeneen pyöristettyjä likiarvoja. Lisäksi laskelmissa on jätetty huomioimatta erisnimet, samoin joukko muita niihin rinnastuvia sanoja kuten *juutalainen, farisealainen, samarialainen*.

6. Länsisaamelaisia kirjakieliä ovat etelä-, luulajan- ja pohjoissaame. Kirjakielissä esiintyviksi sanavartaloiksi on laskettu ne, jotka esiintyvät ainakin toisessa seuraavista sanakirjoista: SydSaO/SüdLpW (eteläsaame), LuSvO/LuLpW (luulajansaame), SSS/LpD (pohjoissaame). – Sanojen esiintymistä itäsaameissa ei ole laskelmissa huomioitu.

ja n. 40 sanavartaloa ei näyttäisi esiintyvän yhdessäkään näistä kolmesta teoksesta. Evankeliumikirjojen osalta luvut perustuvat toistaiseksi niihin havaintoihin, joita olen tehnyt tarkistaessani Tornaeuksen esiintymiä vastaavia kohtia kahdesta muusta käännöksestä.⁷

Kuten taulukosta 2 näkyy, eniten on luulajansaamessa esiintyviä sanoja ja vähiten eteläsaamessa esiintyviä sanoja. Kielten järjestys on sama (mutta erot pienemmät) myös siinä tapauksessa, että kuhunkin kieleen kuuluvaksi luetaan myös sen läheisin kirjakieletön murre, mitä osoittavat saman taulukon sulkeissa olevat luvut. Kummallakin tavalla laskettuna aineistoon sisältyy n. 10 nykyisin vain eteläsaamessa, n. 20 vain luulajansaamessa ja n. 30 vain pohjoissaamessa esiintyvää sanavartaloa.

E (+ U)	650 (690)	Taulukko 2. Vähintään yhdessä länsisaamelaisessa kirjakielissä esiintyvien sanavartaloiden (yht. n. 820) esiintyminen kussakin kirjakielissä ja kielikombinaatioissa. E = eteläsaame, Lu = luulajansaame, Pi = piitimensaame, Po = pohjoissaame, To = tornionsaame, U = uumajansaame.
Lu (+ Pi)	780 (790)	
Po (+ To)	730 (750)	
E Lu	60 (50)	
Lu Po	120 (90)	
E Lu Po	580 (630)	

Yllä esitettyjä sanastolaskelmia on mahdollista tulkita monella tavalla, mutta yhdessä muun edellä todetun kanssa ne osaltaan tukevat seuraavia päätelmiä:

(1) Tornauksen *Manuale Lapponicum* (tai varovaisemmin sanottuna siihen sisältyvän evankeliumikirjan) kieli ei ole ”tornionlappia” (= tornionsaamea tai muita Tornion Lapissa puhuttuja pohjoissaamen murteita), mutta siihen kyllä sisältyy myös kielipiillisiä ja sanastollisia aineksia, jotka ovat peräisin Tornion Lapin kielestä.

(2) Tietyissä muotokategorioissa (kuten yksikön genetiivi) Tornaeus horjuu eteläisten ja pohjoisten muotojen välillä, mutta kokonaisuutena kieli osoittaa huomattavaa pyrkimystä kohti rakenteellisesti yhtenäistä puhutun kielen variaation yläpuolelle nousevaa kirjakieltä.

(3) Monet 1700-luvun ruotsinlapin kirjakielen peruseriaatteet, kuten eteläisten murteiden mukaisten ensi tavun vokaalivaihtelujen ja pohjoisten murteiden konsonanttien astevaihtelun jättäminen merkitsemättä, periytyvät jo Tornaeukselta.

(4) Petrus Fiellström pohjasi oman käännöstyönsä Tornaeuksen kieleen, jota uudistamalla, korjailemalla ja systematisoimalla hän (työryhmineen, ks. Qvigstad–Wiklund 1899, 30–31) loi tarkoin kodifioidun ruotsinlapin kirjakielen, jossa sanojen taivutuspäätteet ovat pääosin Uumajan Lapissa puhutun kielen

7. Esimerkkeinä Lindahlin ja Öhrlingin sanakirjassa esiintyvistä sanoista mainittakoon *draka* ’lohikäärme’, *japotas* ’ennustus’, *leppokes* ’hiljainen, lempeä’, *läkar* ’lääkäri’, *talkestet* ’pahoimpidellä’, muista Graanilla tai Fiellstömillä esiintyvistä *eht* ’suku’, *kelgamas* ’petos’, *märtag* ’murhaaja’ ja vain Tornaeuksella esiintyvistä sanoista *hebnid* ’kostaa’, *hönsa* ’kana’, *ijetzhäneles* ’itseksseen, itselleen’, *irdaken* ’runsaasti’, *purguted* ’kadehtia’, *rasso* ’pako’, *tierreswot* ’meteli’, *uflo* ’kyyhkynen’, *ärcke* ’susi, peto’. Vrt. Qvigstad 1933, 350.

mukaisia. Vuonna 1755 tällä kirjakielellä ilmestyi Uusi Testamentti ja runsaat viisikymmentä vuotta myöhemmin koko Raamattu.

Kaisa Häkkisen (1994) sanoin ”[e]nsimmäisen suomenkielisen Raamatun kielessä tuntuu Agricolan osuus vahvana niissä osissa, jotka molemmille ovat yhteisiä, vaikka käännöskomitea yhtenäisti ja yksinkertaisti tekstiä sekä ortografian että kielen rakenteen osalta”. Suunnilleen samanlaisin sanankäantein voisi mielestäni luonnehtia myös ensimmäisen saamenkielisen Raamatun suhdetta Tornaeukseen.

Lähteet

- Bergsland, Knut 1982: Den svensk-samiske ABC fra 1648 som sproghistorisk dokument. – *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Skandinavien*. Studier tillägnade Tryggve Sköld den 2. november 1982. Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 26, 11–20. Umeå.
- 1984: *Eldre samiske tekster i utvalg til forelesninger*. Universitetet i Tromsø, Institutt for språk og litteratur, Tromsø.
- Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki–Juva.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Larsson, Lars-Gunnar 1997: Prästen och ordet. Ur den samiska lexikorafins historia. – *LexicoNordica* 4. Utgitt av Nordisk forening for leksikografi i samarbeid med Nordisk språkråd, 101–117. Nordisk Forening for Leksikografi, Oslo.
- Lidberg, Hanna 2002: *Johannes Tornæus & Manuale Lapponicum*. Opuscula Uralica 6. Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Lindahl, Ericus – Öhrling, Johannes 1780: *Lexicon lapponicum cum interpretatione vocabulorum sveco-latina et indice svecano lapponico*. Holmiae.
- LpD = *Lappisk (samisk) ordbok* av Konrad Nielsen 1–5. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Universitetsforlaget, Oslo 1979.
- LuLpW = *Lulelappisches Wörterbuch* ausgearbeitet von Harald Grundström. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C:1 1–4. A.–B. Lundequistiska bokhandeln, Uppsala 1946–1954.
- LuSvO = Korhonen, Olavi: *Báhkogirjje julevsámes dárruj dáros julevsábmáj lulesamisk svensk svensk lulesamisk Ordbok*. [Sámij áhpadusguovdásj 2005.]
- Qvigstad, J. 1899: Uebersicht der geschichte der lappischen sprachforschung. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* XVI:3, 11–29.
- 1933: Die Sprache in Tornæus’ *Manuale Lapponicum*. – *Liber semisaeularis Societatis Fenno-Ugricae*, 336–350. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXVII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

- 1947: Sproget i Graans Manuale Lapponicum. – *Studia Septentrionalia* 3, 18–39.
- QVIGSTAD, J. – WIKLUND, K. B. 1899: *Bibliographie der lappischen litteratur*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia XIII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SKÖLD, TRYGGVE 1986: Pehr Fjellström och det svensksamiska skriftspråket. – *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademien årsbok* 1984. Uppsala.
- SSS = *Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja*. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka 1989.
- SÜDLPW = *Südlappisches Wörterbuch* ausgearbeitet von Gustav Hasselbrink. Skrifter utgivna genom dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala Ser. C:4 1–3. AB Lundequistiska bokhandeln, Uppsala 1981–1985.
- SYDSA0 = Bergsland, Knut – Magga, Lajla Mattsson: *Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja. Sydsamisk-norsk ordbok*. Idut 1993.
- WIKLUND, K. B. 1922: *De första lapska böckerna*. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 9, 13–28. Uppsala.

Eino Koponen
eino.koponen[a]kotos.fi